

Het fortuin van de Oranjes De betekenis van de West-Brabantse domeinen voor het huis Oranje-Nassau tijdens de Republiek

door

TON KAPPELHOF

Op 23 juni 1554 schrijft Willem van Oranje als baron van Breda in een brief aan Arnold Streyters, de abt van de machtige Brabantse abdij van Tongerlo, dat hij bij zijn terugkeer in Brussel, waar de prins een 'hôtel' (een klein paleis) had, heeft geconstateerd dat de abt zich met een klacht gewend had tot de kanselier van de Soevereine Raad van Brabant.¹ Deze had daarop een zogenaamd mandement van maintenue uitgevaardigd, waarbij de prelaat voorlopig werd gehandhaafd in zijn bezit. Willem, hoewel pas twintig jaar oud, wist heel goed dat dit de eerste stap was naar een proces voor de hoogste Brabantse rechtbank.² De ervaring leerde dat processen over eigendomsrechten lang duurden, niet altijd tot een oplossing leidden en handenvol geld kostten. Bovendien was de verhouding tussen de prins en zijn buurman, die zitting had in de Staten van Brabant, vertroebeld en dat was niet de bedoeling.

Wat was er gebeurd? De prins had aan al zijn officieren bevel gegeven om ervoor te zorgen dat niemand rechten zou doen gelden op zijn woeste gronden en onbewoonde gebieden gelegen tussen de parochies Zundert, Klein-Zundert, Rijsbergen, Etten, Sprundel, Nispen en Princenhage. Een van 's prinses dienaren, de schout van Zundert, had deze order iets te ijverig uitgevoerd en zich vergrepen aan tienden van de abt. De prins schrijft nu dat hij onmiddellijk opdracht heeft gegeven om de zaak uit te zoeken en hem rapport uit te brengen. Daarbij is gebleken dat de rechten van de abt inderdaad zijn aangetast. Alles wat de abt toekwam moet terstond worden teruggegeven. Mocht deze brief de abt geen genoegdoening geven, dan is de prins bereid met hem persoonlijk in contact te treden. De abt is als bezitter van Essen en Kalmthout de buurman van de prins. Deze heren zijn elkaars gelijke en willen met elkaar bevriend blijven. Wat ons opvalt is dat de prins het weliswaar zeer druk heeft met allerlei politieke opdrachten en dat hij voortdurend rondreist, maar dat hij altijd nog tijd overhoudt om zich persoonlijk met het beheer van zijn goederen bezig te houden. Hoe zat het eigenlijk met die prinselijke domeinen?

Inleiding

Het fortuin van het huis Oranje-Nassau is een vertrouwd onderwerp aan de borreltafel, op verjaardagsfeestjes of in bladen als *Story* en *Privé*. Het onderwerp spreekt tot de verbeelding, maar de discussie erover komt zelden op een hoog ni-

veau. Jonathan Israel, die in 1995 een standaardwerk publiceerde over de geschiedenis van de Republiek van 1477 tot 1806, schrijft dat prins Willem van Oranje in het midden van de zestiende eeuw 'was by far the richest nobleman in the Low Countries'.³ Door een huwelijk met de schatrijke Anna van Buren, die als enig kind van haar ouders bezittingen erfde die zich uitstrekten van Buren in de Betuwe in het oosten tot Noord-Beveland in het westen, steeg zijn aanzien nog meer. Bij het uitbreken van de Opstand had Willem van Oranje uit zijn domeinen een jaarlijks inkomen van ongeveer f 200.000,- waarvan f 30.000 uit Frankrijk (Orange en bezittingen in de Franche Comté en in het hertogdom Bourgondië) en de rest uit goederen in de Nederlanden. Oranje was daarmee de op een na rijkste man in de Lage Landen, want alleen de koning zelf, Philips II, ontving nog meer uit zijn domeinen: jaarlijks ongeveer f 328.000,-.⁴

Na de dood van Willem van Oranje in 1584 zag het toneel er heel anders uit: de prins liet nog geen honderd gulden aan contant geld na, hij stond zwaar in het krijt bij zijn oudere broer Jan van Nassau-Dietz, de meeste van zijn bezittingen waren geconfisqueerd door zijn leenheer en vroegere meester, de koning van Spanje, en er waren veel erfgenamen: drie zoons en negen dochters. De oudste zoon Philips Willem verbleef in Spanje, waar hij katholiek was opgevoed. De tweede zoon Maurits was gereformeerd opgevoed en de derde zoon Frederik Hendrik was nog maar net uit de wieg. Willem liet zijn kinderen in feite een failliete boedel na, zodat Maurits even overwogen heeft om de erfenis niet te aanvaarden.⁵ Het duurde na 1584 bijna 25 jaar voordat de erven het eens konden worden over een verdeling van het voorvaderlijk bezit.

Onder Maurits en Frederik Hendrik was vrouwe fortuin het huis goed gezind, maar in 1650 ging het weer neerwaarts, toen de Staten van Holland na de dood van Willem II besloten zijn postuum geboren zoon Willem III niet de functies te geven die zijn vader bezeten had. In 1672 werd deze Willem toch stadhouder en hij bracht het zelfs tot koning van Engeland, Schotland en Ierland. Neerwaarts ging het weer na zijn kinderloze dood in 1702, omdat de meeste gewestelijke statencolleges besloten zijn erfgenaam Johan Willem Friso niet tot stadhouder te benoemen en deze jongeman tot overmaat van ramp in 1711 bij de Moerdijk verdronk.

Bovendien ontstond er een langdurige twist over de verdeling van de erfenis tussen de Friese tak en de koningen van Pruisen. Pas in 1732 werd dit geschil met een erfdeling beslecht, waarbij de koning van Pruisen een substantieel deel van de erfenis verwierf en beide vorsten afstand deden van hun rechten op het prinsdom Orange ten behoeve van de Franse koning. Zowel de koning van Pruisen als de prins mochten echter de titel van prins van Oranje blijven voeren, wat in geldtermen niets te betekenen had, maar wel, en dat was in deze tijd belangrijker, aan hen de eer liet. Friso liet wederom een postuum geboren zoon na, Willem IV, die in 1711 meteen stadhouder van Friesland werd en tijdens een politieke crisis in 1747 tot erfelijk stadhouder van alle gewesten werd uitgeroepen. In 1795 volgde een nieuwe eclips: stadhouder Willem V moest naar Engeland vluchten, waar hij als balling in 1806 stierf. Zijn zoon werd in 1815 de eerste koning der Nederlanden en mocht zich als eerste Oranje in het hermelijn hullen. Volgens een recente schatting van de rijkste

1. Het toeval speelde zelfs vorstelijke geslachten vroeger meer parten dan nu. In 1711 verdrong Johan Willem Friso toen hij bij de Moerdijk over wilde varen. Zijn echtgenote baarde zes weken later een zoon, de latere stadhouder Willem IV.

Nederlanders in de periode 1600-1900 was koning Willem I de onbetwiste nummer 1. Omgerekend in moderne munt bedroeg de waarde van zijn bezit, toen hij in 1843 overleed, ruim 250 miljoen euro. Volgens het Historisch Nieuwsblad, dat deze schatting maakte met behulp van opgaven van een groot aantal economisch historici, was dat vooral te danken aan het jaarlijkse inkomen van vijftien miljoen gulden dat de regering in 1815 aan de koning toekende om zijn werk als staatshoofd te kunnen verrichten.⁶

Het fortuin van de Oranjes kende dus perioden van voor- en tegenspoed en meermalen is het Huis door het oog van de naald gekropen. Hoe groot het inkomen van het Huis echter vóór 1795 precies was blijft onduidelijk. Het hing ook van de persoonlijke kwaliteiten van de Oranjes af wat zij er in de praktijk van maakten. De achttiende-eeuwse stadhouders hadden bijvoorbeeld wel veel politieke rechten, maar zij brachten er niettemin weinig van terecht. Dit had veel te maken met de biologische factor die tot in de negentiende eeuw nauwelijks te beïnvloeden viel. Liet de vorst kinderen na en zo ja, hoeveel waren dat er en welke sekse bezaten zij? Geen kinderen bij overlijden of alleen een of meer dochters betekende bijna altijd een politiek-dynastieke crisis. Veel kinderen kon betekenen dat de erfenis in stukken en brokken uiteen viel, wat de positie van de dynastie verzwakte. Veel kinderen vergrootte de kans op twisten, zoals in 1584 bleek. Geen kinderen kon, zoals bleek in

1702, hetzelfde gevolg hebben. De biologische factor was ook van invloed op de intellectuele capaciteiten, de persoonlijke eigenschappen en het karakter van de vorst.

Afgezien van deze factor, waren er andere factoren die de macht en het aanzien van de vorst en zijn dynastie bepaalden. Belangrijk waren de opleiding van de aankomend vorst, eenmaal aan de macht waren er de 'raden', de adviseurs, wier kwaliteit wisselend was. Verder was er het politieke systeem waarbinnen hij of zij moest opereren. En tenslotte waren er de domeinen, de bezittingen die de vorst erfde van zijn ouders en die hij kon proberen te vergroten door aankopen, gunstige huwelijken en confiscaties. Hoe verder we teruggaan in de tijd, hoe meer de macht van een dynastie bepaald werd door de grootte van haar familiale bezittingen. Vanaf de Middeleeuwen werden deze aangeduid met de term 'domeinen'. In de vroegmoderne periode (1500-1850) kon een laag inkomen uit politieke functies of belastingopbrengsten een tegenhanger hebben in rijke domeinen. Hoe meer de domeinen opbrachten, hoe minder de vorst afhankelijk was van de vertegenwoordigers van de geprivilegieerde standen, de statencolleges. Deze moesten toestemming geven tot het heffen en verhogen van belastingen, maar deze toestemming kwam alleen af, als en nadat de vorst politieke of economische concessies had gedaan. Deze concessies op hun beurt verzwakten weer vaak zijn positie.

Door het vorig jaar herdachte huwelijk van Johanna van Polanen met Engelbrecht I van Nassau kwam Breda in 1404 in het bezit van de Nassaus en kreeg dit in oorsprong Duitse adellijke geslacht vaste voet in de Nederlanden. Wat Engelbrecht van Nassau in 1404 met zijn strategische huwelijk binnen wist te halen was in hoofdzaak het werk van een bastaard: Willem, de onwettige, rond 1290 bij ene Liesbeth van Dongen of wie weet een andere, onbekende vrouw verwekte zoon van Philips van Duvendoerde. De jongen bleek talent te hebben. Hij begon met niets, want bastarden erfden niet en trouwens, zijn natuurlijke vader was, hoewel stammend uit het oudste adellijke geslacht uit Holland, niet vermogend. We gaan het verhaal over Willems leven en zijn daden hier nu niet herhalen, want anderen hebben dat al gedaan.⁷ Het volstaat met te constateren dat Willem al jong in dienst kwam van de graaf van Holland en heel goed met geld om kon gaan. Van wat hij overhield kocht hij goederen op van verarmde, aan lager wal geraakte adellijke families in Holland en Utrecht. De meeste van deze goederen lagen aan weerszijden van de grens tussen het graafschap Holland en het hertogdom Brabant. Bij al deze aankopen werkte hij nauw samen met zijn halfbroer Jan I van Polanen. Behalve 'kamerling' van de graaf werd Willem later ook 'raad' van de hertog van Brabant en hij liet in Brussel een 'hôtel' bouwen, waar hij kon laten zien hoe welgesteld hij wel niet was. Het huwelijk van deze bastaard, die wegens zijn verdiensten in 1329 werd gelegitimeerd, bleef kinderloos en bij zijn overlijden liet hij alleen bastarden na. In zijn testament bepaalde Willem van Duvendoerde dat Breda en Oosterhout zouden gaan naar zijn halfbroer, Jan van Polanen. Deze en zijn nakomelingen breidden het bezit uit, onder andere door de verwerving van Niervaart, Zwaluwe en Drimmelen. Na de dood van Jan III van Polanen bleef er alleen een dochter achter, Johanna genaamd.

In dit artikel ga ik in op de vraag hoe het inkomen van het huis Oranje-Nassau zich tussen 1619 en 1789 ontwikkelde, hoe de verhouding lag tussen hun politieke

en hun domaniale inkomsten en welke betekenis de West-Brabantse domeinen daarin hadden. Onder de West-Brabantse domeinen verstaan wij het aaneengesloten complex goederen dat nagenoeg samenviel met het westen van de huidige provincie Noord-Brabant. De kern van dit complex was de heerlijkheid Breda. Ten tijde van de Republiek bestond het West-Brabantse 'Oranjeland' uit de volgende rentambten: Breda, Oosterhout, Roosendaal en Steenberg, Prinseland, Willemstad, Niervaart, Zevenbergen, Zwaluwe, Geertruidenberg en Ter Brake.⁸

Na een paragraaf over historiografische, heuristische en methodische aspecten wordt aan de hand van enkele peildata een meting verricht naar het inkomen van het Huis. Vervolgens wordt de verhouding tussen het inkomen uit domeinen en dat uit politieke functies geanalyseerd, waarna in de paragrafen 4 en 5 nader wordt ingegaan op de ontwikkeling van het domeinbezit in de zeventiende en de achttiende eeuw. In een afsluitende paragraaf wordt aangetoond dat West-Brabant voor de Oranjes van vitaal belang was, met name in perioden dat zij geen politieke functies bekleedden. In een toekomstig artikel willen we aan de hand van een diepteanalyse van enkele rentambten ingaan op de structuur van het prinselijke domein in West-Brabant en op de verschillen tussen de 'zanddomeinen' en 'zeekleidomeinen'.

Historiografie, bronnen en methodiek

Het was de Leuvense stadsarchivaris Cuvelier die als eerste de aandacht vestigde op de activiteiten van Willem van Duvencoorde en zijn halfbroer Jan I van Polanen. Brokken meende dat aan Cuvelier weinig meer te verbeteren viel.⁹ Felix Rachfahl vermeldde in zijn lijvige studie over Willem van Oranje en de Nederlandse Opstand gegevens over 's prinses financiën bij het uitbreken van de 'troubelen'.¹⁰ De Bredase stadsarchivaris Scherft publiceerde in zijn dissertatie over de afwikkeling van het sterfhuis van Willem van Oranje cijfers over de financiële positie in 1586, terwijl B.J. Veeze in zijn in 1932 verschenen dissertatie over de Domeinraad tijdens het Eerste Stadhoudersloze Tijdvak verhaalt over de financiële problemen die het gevolg waren van de in 1650 ontstane politieke situatie. Lieve van Aitzema vergastte in 1669 zijn lezers op de vele financiële voordeeltjes die Maurits en Frederik Hendrik hadden genoten.¹¹

Voor een onderzoek naar de financiële positie van een vorstelijk geslacht zijn rekeningen en bijbehorende documenten onmisbaar. Daarvoor moet de onderzoeker in het Huisarchief Oranje-Nassau zijn. Dit archief is in 1834 in tweeën gesplitst, waarbij de meer persoonlijke documenten terecht kwamen in het Koninklijk Huisarchief en de stukken die vooral over het goederenbeheer handelden werden overgebracht naar het 'Rijksarchief', thans Nationaal Archief genaamd, en daar ingeboekt werden onder de naam van Archief Nassause Domeinraad.¹² Het na 1581 gevormde gedeelte van het archief van de Nassause Domeinraad is kort geleden opnieuw geïnventariseerd.¹³ Hoewel deze inventaris 16.639 nummers telt en we dus van een zeer groot archief mogen spreken, moet het oorspronkelijke archief nog veel groter zijn geweest. Politieke gebeurtenissen en erfenskwesies hebben zeker hun tol geëist, maar veel meer schade hebben de beheerders in de periode 1770-1840 aangericht. Grote delen zijn toen vernietigd, terwijl andere in particuliere handen raakten

en soms pas een eeuw later weer boven water kwamen. Volgens een in 1767 opge-
maakte archiefinventaris waren toen de rekeningen van de Bredase domeinen vanaf
1352 aanwezig, maar daarvan resten nu alleen nog de jaren 1634-1667 en 1707-
1795. Rond 1770 heeft de Domeinraad het hele archief laten herordenen waarbij,
afgezien van algemene series zoals de notulen van de raad zelf en de rentmeestersre-
keningen, de documenten gegroepeerd zijn rond de rentambten en daarbinnen rond
de soorten goederen en rechten die de heer er uitoefende. Brieven en dergelijke, die
men toen niet meer nodig had, werden weggedaan. De meeste op deze wijze ge-
vormde onderwerpsdossiers gaan niet erg ver terug in de tijd. De charters die als be-
wijs van eigendom dienden werden wel goed bewaard. Een volgende slag kwam in
1798, toen de agent van Financiën Isaac Gogel een klerk machtigde om het archief
te herordenen en de stukken 'die door ouderdom onleesbaar of van geen belang wa-
ren, te verscheuren'.¹⁴ Middeleeuws schrift kon men toen niet meer lezen zodat we
mogen aannemen dat de bovengenoemde domeinrekeningen, die een schat aan ge-
gevens over de Bredase geschiedenis en in het bijzonder over het kasteel en de grote
kerk moeten hebben bevat, toen vernietigd zijn. Ook in de twee series overkoepel-
ende rekeningen, die van de tesorier-generaal en die van de hofhouding, bevinden
zich vele hiaten.

De wijze waarop de financiële administratie van het huis Oranje-Nassau was in-
gericht maakt het onderzoek er niet gemakkelijker op. Tot 1759 bestonden er twee
centrale, los van elkaar staande kassen, waarvan de ene de inkomsten uit de domei-
nen betrof en de andere de uitgaven. De ene kas werd betiteld als 'domeinen-gene-
raal', de andere als 'hofhouding'. Beide werden beheerd door de tesorier en rent-
meester-generaal van Zijne Hoogheid. De saldi van alle rentambten werden verant-
woord in de rekening van de domeinen-generaal, terwijl in de rekening van de
hofhouding de uitgaven van het huis zijn verantwoord. De kas van de hofhouding
had zelf geen inkomsten, maar in de achttiende-eeuwse rekeningen werd wel een
opgave gedaan van de inkomsten uit politieke functies, zoals die van stadhouder, ka-
pitein-generaal en admiraal-generaal.¹⁵ Onder de uitgaven van de hofhouding ko-
men we bestedingen tegen voor bouw en onderhoud van paleizen en jachtsloten,
personeel zoals lakeien, de keuken en de persoonlijke uitgaven van de prins en zijn
familieleden.¹⁶ Van vóór 1702 zijn geen rekeningen van de hofhouding bewaard.
Een andere complicatie is nog dat tot 1765 de bezittingen in de noordelijke gewes-
ten een afzonderlijke, in Leeuwarden gevestigde administratie hadden. Na 1765
werd de gehele administratie en met haar de archieven in Den Haag
geconcentreerd.¹⁷

Tegenover deze manco's staat dat de generale rekeningen zo zijn ingericht dat
heel goed te zien is hoe het bezit zich ontwikkelde. De oudste domeinen afkomstig
van Willem I en zijn eerste vrouw Anna van Buren werden als eerste opgevoerd,
waarna de acquisities kwamen van de daarop volgende prinsen. Deze structuur bleef
tot 1795 bestaan.

Hoewel Willem van Oranje in 1554 persoonlijk tussenbeide kwam toen er een
conflict met de abt van Tongerlo dreigde te ontstaan, bestond er al lang een lichaam
dat de gewone dagelijkse zaken afdeed. Dit was de Domeinraad die tot 1581 in Breda
en daarna in Den Haag gevestigd was. Onder deze raad stonden de rentmeesters die

ter plaatse woonden en er kantoor hielden. In principe moesten zij jaarlijks rekening en verantwoording afleggen aan de Domeinraad. De Raad hield de teugels vrij strak. De rentmeesters moesten voor allerlei wissewasjes toestemming vragen aan de raad, met als gevolg dat er zeer frequent brieven heen en weer geschreven werden.¹⁸

Voor het doel van dit artikel – een eerste globale indruk – zijn vooral de rekeningen van de tesorier-generaal en de hofhouding gebruikt. Hierin werden alleen de saldi verantwoord die de subalterne rentmeesters afdroegen aan de centrale ontvangers. Belastingen, onderhoudslasten, renten gevestigd op specifieke domeinen enz. zijn daar al op in mindering gebracht, zodat we kunnen spreken van netto-ontvangsten. Over deze gelden kon de prins vrijelijk beschikken. De rekeningen geven verder de bedragen weer die de prins feitelijk ontving, niet die welke hij had behoren te ontvangen. Met andere woorden: er is gerekend op *kasbasis*, niet op *normatieve basis*. Pachten werden soms niet meteen geïnd, bijvoorbeeld wanneer de oogst mislukte. De opbrengst van bossen varieerde zeer sterk van jaar tot jaar. Wanneer tientallen eikenbomen werden geveld, leverde de verkoop daarvan duizenden guldens op, maar daarna konden er jaren voorbij gaan zonder dat er opgaand hout gekapt werd. In de achttiende eeuw werden bijna alle door de prins vergeven ambten verkocht. Het vermoedelijk meest lucratieve ambt was dat van drossaard van stad en land van Breda dat in 1769 voor *f* 100.000,- over tafel ging.¹⁹ Afgezien van uitschieters als het voorgaande geval en van leningen is voor dit artikel gerekend op kasbasis. De redenen om van een normatieve basis af te zien zijn van praktische en methodische aard: deze wijze van berekenen zou jaren extra werk gekost hebben, terwijl we ook mogen uitgaan van het statistische principe dat op dit hoge, centrale niveau de effecten van extra hoge en lage inkomsten elkaar neutraliseren. Tenslotte zijn de rekeningen van een groot aantal rentambten voor de steekjaren 1665 en 1790 bekeken om te zien hoe het er op dit lagere niveau aan toe ging.

Het inkomen van het huis Oranje-Nassau tussen 1619 en 1789

De volgende staat geeft een eerste indruk van de ontwikkeling van het inkomen tussen 1619 en 1789.²⁰ De gegevens uit 1619 betreffen zowel het erfdeel van de één jaar eerder overleden oudste zoon van Willem van Oranje, Philips Willem, als dat van zijn beide jongere broers Maurits en Frederik Hendrik. De inkomsten uit het prinsdom Orange zijn hier overigens niet bij inbegrepen. Hofman beweert dat Orange verliesgevend was en dat er ieder jaar geld bij moest, maar in 1680 was Orange met de vier in de Dauphiné gelegen baronieën Dorpière, Fresclens, Mombrisson en Curnier verpacht aan een plaatselijke notabele voor *f* 45.419,- per jaar, wat niet bepaald weinig genoemd mag worden.²¹

De gegevens uit 1680 betreffen het bezit van de kleinzoon van Frederik Hendrik, Willem III. Voor 1742 en 1789 beschikken we zowel over de inkomstengegevens van de Hollandse als die van de Friese tak. De Friese stadhouders waren overigens niet bepaald vermogend: vóór 1700 waren zij bijna helemaal aangewezen op hun salaris als stadhouder van de noordelijke gewesten, dat wilde zeggen voornamelijk op wat de Friese staten hun uitbetaalden, want de politieke traktementen uit de twee andere gewesten Groningen en Drenthe waren bepaald mager te noemen.

Hun domeinen beperkten zich tot Ameland, Liesveld en Oranjewoud in het zuidoosten van Friesland. Wegens het ontbreken van bronnen zijn de politieke inkomsten uit 1619 onbekend, terwijl die van 1680 door ons zijn gereconstrueerd aan de hand van gegevens uit de rekening van de hofhouding uit 1738.²²

Staat 1

Inkomen uit domeinen en politieke functies van de prinsen van Oranje 1619-1789

Regio jaar	1619	1680	1742	1789
West-Brabant	118.511	161.440	207.710	298.198
Oost-Brabant	20.739	40.773	12.280	39.422
Zeeland	29.143	31.880	16.129	46.040
Rivierengebied	37.958	13.130	17.967	56.219
Holland	5.771	8.329	2.229	21.229
Oosten (Gelderland en Overijssel)	3.293	4.000	4.985	22.679
Noorden (Groningen, Friesland en Drenthe)	0	0	0	8.014
Duitsland (Nassause erflanden)	6.719	54.370	0	124.000
Zuidelijke Nederlanden (incl. Luxemburg)	23.741	35.779	5.259	50.328
Frankrijk	2.276	63.406	0	0
Politieke inkomsten	onbekend	240.206	93.670	325.788
Totale inkomsten	248.151	653.313	360.229	991.917

Met behulp van een door economisch historicus Jan Luiten van Zanden samengestelde koopkrachtconvector kunnen deze totaalbedragen worden omgerekend naar euro's in het jaar 2004.²³ De koopkracht van een bedrag van 248.151 gulden in het jaar 1619 bedraagt volgens deze conversie in 2004 3.274.424 euro. Aldus rekenend komt men op de volgende cijfers uit:

Staat 2

Inkomen uit domeinen en politieke functies van de prinsen van Oranje 1619-1789 omgerekend naar de koopkracht die de euro had in het jaar 2004

jaar	bedrag in euro's
1619	3.274.424
1680	6.285.903
1742	3.259.088
1789	7.375.671

In deze indicatieve cijfers weerspiegelt de in de inleiding geschetste op- en neergang van het huis zich op frappante wijze. Hoe meer politieke functies de Oranjes bezaten, hoe hoger hun inkomen. Onder Willem III en Willem V waren de politieke inkomsten goed voor tenminste eenderde deel van het gehele inkomen. Prins

Maurits was er in 1619 in geslaagd de failliete van zijn vader geërfde boedel glansrijk te herstellen. Zijn nakomelingen wisten het bezit verder uit te breiden zodat onder Willem III een eerste hoogtepunt werd bereikt. De crisis van 1702-1732 betekende een enorme aderlating, zodat Willem IV in 1742 nog maar over iets meer dan de helft kon beschikken van wat zijn voorganger had gehad. De tweede helft van de achttiende eeuw was weer zeer voordelig, zodat in het jaar dat in Frankrijk een revolutie uitbrak die heel wat Europese vorsten waaronder ook de Oranjes van de troon zou stoten, het Huis Oranje-Nassau rijker was dan ooit tevoren.

De ontwikkeling van het bezit in de zeventiende eeuw

Een vergelijking van de gegevens uit 1586 en 1619 laat de prestaties van prins Maurits, de berekenende strateeg en generaal, goed uitkomen. Uit een door Scherff gepubliceerde staat blijkt dat het Huis in 1586 nagenoeg niets meer bezat en dat de meeste goederen in handen waren koning Philips II.²⁴ De totale inkomsten bedroegen toen *f* 217.500,-, maar daarvan was ter waarde van *f* 159.200,- door de vijand geconfisqueerd. Tegenover een netto-inkomstenpost van *f* 58.300,- stond voor een bedrag van *f* 817.613,- aan schulden. Bij het begin van de Opstand had Willem van Oranje voor *f* 300.000,- aan meubelen, sieraden en dergelijke mee naar Duitsland genomen, maar dit was allemaal opgegaan aan de oorlog. De kinderen van Willem van Oranje konden in 1586 alleen maar beschikken over de domeinen die zij in Holland en Zeeland hadden en over de domeinen in Niervaart, die volgens de auteur van dit stuk het meest waardevolle bezit waren. Hieruit trok Oranje *f* 12.000 per jaar, terwijl het naburige rentambt Zwaluwe goed was voor *f* 8000, maar hiervan ging de helft naar de vijand. De rijkdom van de rentambten Zwaluwe en Geertruidenberg bestond grotendeels uit de rechten op de visvangst in het Bergsche Veld, de grote watervlakte tussen Dordrecht en Geertruidenberg die door de St. Elisabethsvloed in 1421 was ontstaan. Willem Snicrieme had daar al enkele ambachten opgekocht en door zijn opvolgers was dit bezit uitgebreid. Deze ambachten kwamen na 1421 onder water te staan, waar het goed zwemmen was voor zalm, steur, elft, fint en andere smakelijke soorten vis. In het midden van de 16de eeuw kwamen de prins en keizer Karel V, die in deze optrad als graaf van Holland, overeen dat de oude loop van de Maas de grens zou vormen tussen de prinselijke en de grafelijke domeinen. Het water ten zuiden van de Maas en daarmee ook de visrechten vielen toe aan de prins. In het midden van de zeventiende eeuw bereikten de pachtsommen van het visrecht een hoogtepunt met gemiddeld *f* 28.103,- per jaar in de periode 1640-1659.²⁵

Bijna de helft van het inkomen uit domeinen is in 1619 afkomstig uit West-Brabant. Daarop volgen de bezittingen in het Rivierengebied (met name Buren, Leerdam en IJsselstein), Zeeland (op de eilanden Tholen, Noord-Beveland en Walcheren) en de Zuidelijke Nederlanden (in Vlaanderen, Brabant en Luxemburg), die goed zijn voor resp. 15%, 12% en 10%. De goederen in het Rivierengebied en Zeeland vormen de kern van de Burense erfenis. In Luxemburg daarentegen gaat het om oud Nassaus bezit, zoals Vianden en Sankt Vith, dat al vóór 1500 is verworven. In Oost-Brabant bezitten de prinsen Cuyk, Grave, Eindhoven en omgeving en de

baronie van Cranendonk, alles bijeen goed voor 8% van de domeininkomsten. Het bezit in Holland, Duitsland, Gelderland en Overijssel steekt daar heel mager bij af met aandelen die niet hoger komen dan 3%. De financiële betekenis van het Franse bezit was veel groter, maar de rekening uit 1619 vermeldt niet hoeveel inkomsten uit Orange getrokken werden.

Tussen 1619 en 1680 spanden de Oranjes zich in om hun domeinbezit te vergroten, waarbij zij een drievoudige strategie volgden. Enerzijds trachtten zij het West-Brabantse bezit uit te breiden, anderzijds probeerden zij voet aan de grond te krijgen in de andere gewesten, waarvan zij stadhouder waren en tenslotte wilden zij de Duitse en Franse bezittingen, waaraan zij hun meest waardevolle titels ontleenden, Orange en de Nassause erflanden, behouden. In West-Brabant waren zij zeer geïnteresseerd in het markizaat van Bergen op Zoom, waarvan zij wel enkele malen het vruchtgebruik wisten te verkrijgen, maar dat tenslotte toch steeds weer aan hun neus voorbij ging. Verder werden heerlijkheden die geen leen waren van Breda opgekocht. Dit beleid was al ingezet in de vijftiende eeuw en in 1619 bijna helemaal afgerond. In 1698 werd als een der laatste enclaves Wernhout, een Brabants leen en een hoge heerlijkheid, aangekocht van de familie Van Aerssen. Slechts de enclaves van Baarle-onder-de-hertog bleven tot de dag van vandaag toe bestaan.

Orange bleef de parel aan de kroon, maar vanaf het midden van de zeventiende eeuw werd hierop geaasd door de koning van Frankrijk. Het Duitse bezit was niet bijzonder omvangrijk: het oude slot Dillenburg en een tol aan de Rijn, die echter vaak niets opleverde.

Maurits verwierf, grotendeels door aankoop, goederen in twee gewesten waar de Oranjes tot dan toe vrijwel niets of bijna niets bezeten hadden, namelijk Gelderland en Holland. In het Westland kocht hij goederen in Monster, Poeldijk, Terheije en Loosduinen (thans gemeente Den Haag). Deze lagen dicht bij Den Haag, waar Maurits meestal verbleef in het stadhoudelijk kwartier op het Binnenhof. Een andere aanwinst was het in Duitsland nabij Krefeld gelegen graafschap Meurs dat in 1680 goed was voor een recette van *f* 21.912,-. Van de Staten van Gelderland nam Maurits Bredevoort nabij Winterswijk in pand. Verloren gingen de heerlijkheden van Polanen en de Lek die Maurits kort voor zijn dood afstond aan zijn bastaardzoon Willem en die in de achttiende eeuw voorgoed vervreemd werden.

Onder Frederik Hendrik werd het Hollandse bezit uitgebreid met onder meer Naaldwijk, 's-Gravesande en Wateringen. Nadat Frederik Hendrik in 1645 Hulst had ingenomen, schonken de Staten-Generaal hem uit dankbaarheid een groot complex goederen in het Hulsterambacht dat toebehoord had aan de Vlaamse abdij Ter Duinen. De oorlog leverde Oranje als opperbevelhebber van leger en vloot veel inkomsten op, zoals een aandeel in de opbrengst van gekaapte schepen en een deel van de opbrengst van de contributie, een pseudobelasting die werd geheven in vijandelijk gebied. Toen Frederik Hendrik de Vrede van Munster niet langer tegen kon houden, sloot hij in 1647 een verdrag met de Spaanse koning, waarin het Huis vorstelijk voor dit verlies werd gecompenseerd. Aan het Huis zouden door de koning worden afgestaan: het markizaat van Bergen op Zoom, de heerlijkheden Zevenbergen en Turnhout en het ambt Montfort, dat tussen Sittard en Roermond lag en deel uitmaakte van het Overkwartier van Gelderland. In het ambt Montfort

lag ook Stevensweert, een strategisch aan de Maas gelegen vestingstadje. Later werd deze overeenkomst weer herzien, omdat de koning niet bij machte was het markizaat aan Oranje over te dragen. In ruil daarvoor kwam de vorstelijke som van *f* 500.000,- en een jaarrente van *f* 80.000,-. Helaas echter werden de heerlijkheden wel overgedragen, maar een groot deel van het toegezegde geld is nooit uitbetaald, omdat de Spaanse koningen in chronische geldnood verkeerden.²⁶

De enige zoon van Frederik Hendrik, Willem II, kocht in 1647 de commanderie van de Duitse Orde te Dieren in Gelderland. Het kasteel te Dieren zou later samen met het Loo bij Apeldoorn het favoriete jachtslot worden.

In de meeste heerlijkheden kreeg de prins in 1648 en soms de facto al eerder het beheer over de geconfisqueerde geestelijke goederen opgedragen. In Breda waren dit bijvoorbeeld de goederen van het kapittel van de Grote Kerk en die van alle kerkfabrieken, pastoors, kosters, altaren en fundaties in de Baronie. Uit de opbrengst hiervan moest de beheerder de salarissen betalen van de bedienaren van de Nederduits Gereformeerde Kerk en haar Franstalige broertje, de Eglise Wallonne. Vaak ging het hele inkomen van deze goederen op aan salarissen voor predikanten, schoolmeesters, kosters, organisten, voorzangers en soms ook aan pensioenen voor predikantsweduwen. De eerste indruk is dat de prinsen zich naar behoren van hun taak gekweten hebben: het inkomen van de oude kerk werd uitgekeerd aan de bedienaren van de nieuwe. Wel kon de prins batige saldi ten eigen bate aanwenden, maar of dit voor hem veel zoden aan de dijk gezet heeft, staat geenszins vast.²⁷

Met name in de periode 1650-1661 toen Willem III minderjarig was, de Spaanse vordering niet uitbetaald werd en er geen inkomsten uit politieke ambten waren, draaide het Huis met chronische tekorten. Rond 1660 was de nood zo hoog gestegen dat men gedwongen was over te gaan tot de verkoop van domeingoederen. De keuze viel op moergronden in de Baronie van Breda, op Bevergeern en Cloppenburg in Westfalen en op Château Regnard in Frankrijk. De Westfaalse goederen werden betwist door de prins-bisschop van Münster zodat hun toekomst onzeker was en verkoop dus beter werd geacht.²⁸

Willem III richtte zich meer op het midden en oosten van de Republiek. Met de in 1675 vastgestelde regeringsreglementen voor Utrecht, Overijssel en Gelderland kreeg hij als stadhouder deze drie oostelijke gewesten grotendeels in zijn macht.²⁹ De staten van deze gewesten schonken hem kort na 1674 een hele reeks goederen: Soest met Soestdijk, Baarn en Eemnes, Hoog Soeren op de Veluwe, het graafschap Bentheim en geconfisqueerde geestelijke goederen in Utrecht. Naar hun aard nieuw waren ook de jaarlijkse renten die Gelderland, Zeeland en het gewest Utrecht hem in 1674 en volgende jaren toekenden. Zo gaven de Staten van Zeeland hem een rente van $4\frac{1}{2}\%$ op een kapitaal van *f* 300.000,-. Bij zijn doop in 1650 vereerden de Staten-Generaal, de Staten van Holland en Zeeland en drie Hollandse steden hem met lijfrenten in waarde uiteenlopend van zeshonderd tot achtduizend gulden per jaar. Onder de Hollandse steden figureerde ook de machtigste stad van de Republiek, Amsterdam, met een overigens bescheiden lijfrente van duizend gulden jaarlijks. In West-Brabant versterkte Willem III zijn positie in Geertruidenberg doordat de Staten van Holland in 1672 het uit 1558 stammende pandschap omzetten in een leenverhouding. Het verschil was dat een pandschap kon worden ingelost, terwijl de leenverhouding vrijwel neerkwam op overdracht in eigendom.

Niet alles ging zoals de Oranjes het gewenst hadden. Zo werd de bruidsschat van Willem II, die de dochter van de koning van Engeland en Schotland huwde, nooit uitbetaald en zat Willem III in 1680 nog steeds te wachten op uitbetaling van de bruidsschat van zijn vrouw, wederom een Engelse koningsdochter.

De ontwikkeling van het bezit in de achttiende eeuw

In zijn testament uit 1695 had de kinderloze Willem III Johan Willem Friso als enig erfgenaam aangewezen. Friso behoorde tot de Friese tak van het geslacht Nassau. De koning van Pruisen, die een kleinzoon was van Frederik Hendrik, maakte echter aanspraken op de erfenis. Bij de verdeling van 1732 vielen op de Nassause erflanden na alle Duitse bezittingen toe aan de koning van Pruisen, terwijl deze daarnaast ook nog een groot deel van de Hollandse domeinen kreeg toebedeeld, namelijk Zwaluwe, de goederen in het Westland en twee van de vier Haagse paleizen namelijk het Noordeinde en Honselaarsdijk. In 1754 kocht Anna van Hannover, de moeder van Willem V echter alle in de Republiek gelegen bezittingen voor *f* 705.000,- terug.³⁰ In 1769 kocht Willem V ook nog het ambt Montfort terug van Pruisen. Orange was al in 1702 definitief verloren gegaan. Afgestoten werden het Paleis van Nassau in Brussel dat in eerste aanleg gebouwd is door Willem Snicrieme (1756) en enkele andere goederen in de Zuidelijke Nederlanden. Doordat in deze tijd verscheidene takken van het geslacht Nassau uitstierven, vielen krachtens al eerder afgesloten familieverdragen (de z.g. Erbvereine) hun bezittingen toe aan de prinsen van Oranje. In staat 1 valt te zien hoe de opbrengsten uit Duitse domeinen flink stegen.

Het bezit in de Republiek nam na 1747 nog enigszins toe, waarbij men dezelfde lijn volgde als in de zeventiende eeuw: consolidatie van oud bezit en uitbreiding in de nieuwe gewesten. Dit kwam tot uiting in de acquisitie van de heerlijkheid Oploo (1778, in het land van Cuyk) en Borculo en Lichtenvoorde in Oost-Gelderland in 1776. In West-Brabant kocht de Domeinraad de helft van een korenwindmolen in Zundert, landerijen achter het Mastbos en een hoeve in het land van Steenberg en voor maar liefst *f* 20.000.³¹

West-Brabant Oranjeland

De politiek mocht dan heel wat opleveren, dat neemt niet weg dat de domeinen belangrijk bleven en dat de West-Brabantse domeinen hierin een buitengewoon groot aandeel hadden:

Staat 3

Inkomen uit alle domeinen en uit de West-Brabantse domeinen op het totale inkomen 1680-1789, in procenten

jaar	aandeel alle domeinen	aandeel domeinen West-Brabant
1680	62	25
1742	74	58
1789	67	30

Zelfs toen Willem V stadhouder van alle gewesten en opperbevelhebber van leger en vloot was, maakten de West-Brabantse domeinen bijna eenderde deel van zijn totale inkomen uit. In 1742 was West-Brabant zelfs goed voor meer dan de helft van de totale inkomsten, aangezien we het inkomen uit de Friese domeinen voor dat jaar op slechts ongeveer f 5.000,- mogen schatten. West-Brabant was voor het Huis dus steeds van vitaal belang. We mogen dan ook gerust spreken van een privé-domein dat de prinsen in de periferie van de Republiek bezaten en waarop zij in geval van nood altijd terug konden vallen.

Het gegeven dat de prinsen na de dood van Philips Willem (1618) hier niet meer resideerden en er zelfs nog maar zelden meer kwamen, steekt hier schril bij af. De West-Brabantse koe werd gemolken, maar persoonlijke aandacht kreeg zij niet en als de prinsen al in Breda kwamen, dan waren zij op doorreis naar of van de legers in de Zuidelijke Nederlanden. Pas onder Willem V veranderde dat: deze prins kwam met zijn vrouw Wilhelmina van Pruisen ieder jaar naar Breda om er legeroefeningen bij te wonen en werd er in 1766 officieel als baron ingehuldigd.³² Meestal verbleven de Oranjes in hun paleizen in of rond Den Haag of op hun jachtsloten op de Veluwe, want paarden en de jacht op edel wild waren de grote hartstocht van de meeste mannelijke Oranjes.

Voor na 1747 bespeurt men een tendens tot samenvallen van het domeinbezit met de grenzen van de Republiek. Wat aan Pruisen verloren was gegaan en in de Republiek lag, werd terugggekocht. Het oude 'hôtel' in Brussel werd echter van de hand gedaan, omdat de familie er niet meer kwam. In 1789 waren er nog maar twee gewesten waar het Huis geen bezittingen had: Groningen en Drenthe.

De generale rekeningen geven geen inzicht in de aard van het domeinbezit en in de wijze waarop het beheerd werd. Was dit conservatief, gericht op behoud van het verkregene of bevatte het ook dynamische elementen en waren de prins en zijn raden bereid om risico's te nemen? Voor de beantwoording van dat soort vragen is onderzoek in de rentmeestersrekeningen nodig. In de nabije toekomst hoop ik daar op terug te kunnen komen.

AANTEKENINGEN

1. N. Japikse ed., *Correspondentie van Willem den Eerste, prins van Oranje* (dl. I, 's-Gravenhage, 1934), 65-66. Verdere delen in deze serie zijn niet verschenen. In het voorjaar van 2005 worden de ongeveer 13.000 brieven en andere documenten van prins Willem van Oranje door het Instituut voor Nederlandse Geschiedenis op het internet gepubliceerd. Voor dit project is jaren lang onderzoek gedaan in archieven in Nederland, België, Duitsland, Frankrijk etc. De documenten zijn voorzien van een toegang.
2. Anders dan in Holland, Gelderland of Vlaanderen kon men van vonnissen van deze raad niet in beroep gaan bij de in Mechelen gevestigde Grote Raad, vandaar het bijvoeglijk naamwoord 'soeverein'.
3. Jonathan Israel, *The Dutch Republic. Its Rise, Greatness and Fall 1477-1806* (Oxford, 1995), 107. Zie voor betrouwbare biografieën van alle leden van het huis (Hollandse en Friese tak): R.E. van Ditzhuyzen, *Oranje-Nassau. Een biografisch woordenboek* (Haarlem, 1992).
4. Felix Rachfahl, *Wilhelm von Oranien unter der Niederländische Aufstand* (3 delen; Den Haag, 1906-1924), dl. I, 210.
5. A.Th. van Deursen, *Maurits van Nassau 1567-1625. De winnaar die faalde* (Amsterdam, 2000), 216.

6. *Historisch Nieuwsblad*, vrijdag 15 oktober 2004 (speciale editie bij gelegenheid van de Nacht van de Geschiedenis op 30 oktober 2004), 10-11.
7. H.M. Brokken, *Het ontstaan van de Hoekse en Kabeljauwse twisten* (Zutphen, 1982), 220-239 met aldaar ook verwijzing naar oudere publicaties onder andere van Cuvelier.
8. Ter Brake was oorspronkelijk een commanderie van de orde van de Tempeliers, later van die van de Johanniters. De bezittingen van de in Alphen gevestigde commanderie lagen onder meer in Oosterhout. Zij bestonden uit cijznen, tienden en rogrenten. Vriendelijke medeling van Jan Broeders te Oosterhout en lid van de redactie van dit jaarboek.
9. H.M. Brokken, *Het ontstaan van de Hoekse en Kabeljauwse twisten* (Zutphen, 1982), 220-239 met aldaar verwijzing naar onder andere Cuvelier.
10. Felix Rachfahl, *Wilhelm van Oranien*.
11. P. Scherft, *Het sterfhuis van Willem van Oranje* (Leiden, 1966). B.J. Veeze, *De Raad van de Prinsen van Oranje tijdens de minderjarigheid van Willem III 1650-1668* Assen, 1932), 69-106 en Lieve van Aitzema, *Historie of Verhaal van saken van staet en oorlogh in ende omtrent de Verenigde Nederlanden*, dl. III (Den Haag, 1669), 943 en de memorie als bewijsstuk opgenomen en geplaatst na nr. 45 in dit werk. Aitzema wist de hand te leggen op tal van geheime en vertrouwelijke stukken die hij vervolgens publiceerde.
12. M.C.J.C. van Hoof, E.T.A.M. Schreuder en B.J. Slot red., *De archieven van de Nassause Domeinraad* ('s-Gravenhage, 1997), 42. Een klein deel van het archief van de Nassause Domeinraad bevindt zich in het Rijksarchief in Noord-Brabant.
13. Van Hoof, *Archieven Nassause Domeinraad*.
14. S.W.A. Drossaers, *Het archief van den Nassauschen Domeinraad* (2 delen in 10 banden; 's-Gravenhage 1948-1955), dl. I, band I, p. xiv.
15. Kapitein-generaal: opperbevelhebber van het landleger; admiraal-generaal: opperbevelhebber van de vloot.
16. Over het hofleven in de tweede helft van de achttiende eeuw: N. Japikse, *De geschiedenis van het Huis van Oranje-Nassau* (2 delen; Den Haag, 1938), dl. II, 144-156.
17. Japikse, *Huis Oranje-Nassau*, dl. II, 155.
18. Van deze bron is nog veel te weinig gebruik gemaakt. De rentmeesters schreven aan de heren raden over alles wat er in hun ressort gebeurde, terwijl ook gebeurtenissen uit het persoonlijk leven werden vermeld.
19. F.A. Brekelmans, 'Bestuur en rechtspraak', in: F.A. Brekelmans e.a., *Geschiedenis van Breda. Deel II* (Schiedam, 1977), 98.
20. Nationaal Archief, Archief Nassause Domeinraad na 1581, inv.nrs. 1026 (jaar 1619), 1050 (jaar 1680), 1090 (jaar 1742) en 1182 (1789).
21. H.A. Hofman, *Constantijn Huygens (1596-1687). Een christelijk-humanistisch bourgeois-gentilhomme in dienst van het Oranjehuis* (Utrecht, 1983), 266.
22. Nationaal Archief, Archief Nassause Domeinraad, inv.nr. 1360.
23. Zie de website van het IISG: www.iisg.nl.
24. Scherft, *Sterfhuis Oranje*, 290-296 (bijlage C).
25. P.J.M. Martens, *De zalmvissers van de Biesbosch. Een onderzoek naar de visserij op het Bergse Veld 1421-1869* (Tilburg, 1992), 44-62 en 223-249. De pachtsommen in tabel 6 op pagina 272.
26. Veeze, *De Raad*, 70-72 en E. Roebroeck, *Het Land van Montfort. Een agrarische samenleving in een grensgebied 1647-1820* (Assen, 1967), 118-143.
27. De goederen van Godshuizen (gasthuizen, Tafels van de H. Geest, weeshuizen en aalmoezenierskamers e.d.) vielen niet onder de confiscatie.
28. Veeze, *De Raad*, 69-119.
29. Robert Fruin en H.T. Colenbrander, *Geschiedenis der staatsinstellingen in Nederland tot den val der Republiek* ('s-Gravenhage, 1980), 288-294.
30. Japikse, *Huis Oranje-Nassau*, dl. II, 88-89 en 131-132.
31. Nationaal Archief, Archief Nassause Domeinraad, inv.nr. 1182 (rekening domeinen-generaal 1789), ontvangsten, hoofdstuk 70.
32. Japikse, *Huis Oranje-Nassau*, dl. II, 147.